

Սիւնեաց աթոռի դահակալութեան ժամանակակարգութիւնը պիտի լինի:)

Թ. Թէ Դաւիթ վարդապետը Միքայէլ Ասորւոյ ընդհանուր պատմութեան թարգմանողը չէ, դա պարզեց արդէն դրչագրի վերջին երեսի վրայ այդ վարդապետի թողած յիշատակարանը, որով ինքն իրեն «ստացող սուրբ գրոյս» կ'անուանէ: Սոյն մտքով երկրորդական նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, թէ Սիսական Յովհաննէս մետրապոլիտի յիշատակարանի մէջ յիշուած Դաւիթ վարդապետը եւ Միքայէլ Ասորւոյ պատմութեան հայերէն թարգմանութեան գրչագիրն «ստացող» Դաւիթ վարդապետը նոյն անձնաւորութիւնն է՞ն, թէ ոչ: Թուի թէ նոյն անձերը լինին: Այդ ձեռագիրը Հայաստան բերուէն շատ քիչ ետքը անցել է Դաւիթ վարդապետի ձեռքը. յամենայն դէպս 1302ին, երբ Սիսական Յովհաննէս մետրապոլիտը կը դբէր այդ ձեռագրի մէջ իւր վարչական կարգադրութիւնը, ձեռագիրն արդէն կը կաղմէր Դաւիթ վարդապետի սեփականութիւնը:

Ժ. Ասե՞նք թէ Նոր-Ջուղայի թիւ 243 գրչագիրը Միքայէլ Ասորւոյ ընդհանուր պատմութեան թարգմանութեան սկզբնական օրինակն է: Իրերի տրամաբանական եզրակացութիւնն այն է, որ թարգմանութեան առաջին օրինակը երթար ի նուէր թարգմանել յանձնարարողին եւ խրախուսողին, այսինքն, Կոստանդին Դ. կաթողիկոսին: Այս կարեւոր նկատումը սակայն չի ժխտի, որ վարդան վարդապետը միեւնոյն ժամանակում իր համար էլ թարգմանութեան մի երկրորդ օրինակ կաղապարած լինէր եւ հայրենիք դարձին իր հետ արեւելք բերած: Ըստ բոլոր հաւանականութեանց Նոր-Ջուղայի թիւ 243 գրչագիրը հէնց այդ օրինակն է:

ԱՐՄԸՆ Ժ. ՎՐԴ. ՂԱՃԵԱՆ

Վիննա, 1 Յունիս 1926:

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Տ Ի Գ Ր Ա Ն Բ.

Ե Ի

ՀԱՅ-ԼՈՒԿԱՆԻԼԵԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Հ Ա Տ ՈՒ Ա Ծ Բ.

69Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆ

Գ Ր ՈՒ Յ Ա.

Սիւնեաց Տիգրանակերտի պաշտոնաւոր:

(Շարունակութիւն:)

5.

Հայոց թերակատար պատրաստութիւնը:

Աղաւղիոսի դեսպանութեան գործին աւարտումէն վերջ, Հայերն իրենց տրուած երկար ժամանակամիջոցէն, դժբախտաբար, բնաւ չգիտցան օգտուիլ: Պատերազմ յայտարարուելուն հետեւութեամբ՝ Տիգրան ղիշաւ վերջապէս իւր ծերունի աներոջը հետ տեսակցիլ, զոր, տարի մը եւ ութ ամիս ամբողջ, իւր աչքերէն հեռու՝ անարգ սքսորի մը ենթարկած էր անմտաբար¹: Երկու արքայից իրարու այս մեծաշուք հանդիպումը հաւանականագոյնս տեղի ունեցած է 70ական թուականին Ապրիլ կամ Մայիս ամսուան մէջ: Ամենասերտ մտերմութեամբ երեք օր տեւող այս գաղտնի բանակցութեանց ուղղակի արդիւնքն եղաւ իրենց երկու ամէնէն աւելի վստահելի եւ միանգամայն կարողագոյն նախարարներուն շնորհազրկութիւնը, բնականաբար, իրր պատասխանատու երկու արքայից իրարմէ այսպէս ուժանալուն: Այսպէս Մետրոդոր սկեպսացին իւր տիրոջ շահերուն ներհակ Տիգրանի գէշ խորհուրդ մը տուած ըլլալու պատրուակով Միհրդատի վրէժին զոհ գնաց. նմանապէս Ամիր-կրատէս, աթենացի հռետորը, որ Տիգրանի արքունիքը կը բնակէր, նոյն միջոցներուն է որ բռնական մահուամբ սպաննուեցաւ²: Երկու արքայից միջեւ տեղի ունեցած այս մտերմական բանակցութեան յաջորդեց շքեղ ու մեծահաց հացկերոյթ մը:

¹ Memnon c. 55.

² Plut. Luc. c. 22.

Այս հանդիպման ռազմագիտական արդիւնքն սա եղաւ որ Պոնտոսը յետս գրաւելու համար Տիգրան Միհրդատի 10.000 հոգինոց հայ ձիաւորաց գունդ մը յանձնեց, որով եթէ չյաջողէր իսկ իսկոյն զայն գրաւել, պիտի կարենար գոնէ հռոմէական բանակը շարունակ անհանգիստ ընելով՝ վտանգաւոր դիրքի մը զայն մատնել: Չայս կանխաւ գուշակած ըլլալով Լուկուլոս, իրաւունք ունէր ուրեմն պնդելու, թէ մահը միայն կարող էր ծերունի Միհրդատն անվնաս ընել: Հռոմայեցւոց Հայաստան ըրած յարձակման դէմ Տիգրանի ձեռք առած միջոցներու մէջէն Միհրդատի արշաւանքը միայն կը յիշատակուի. այս եւս սակայն կ'երեւի թէ շատ ուշ եղած ըլլալու էր, որովհետեւ հազիւ Միհրդատ ճամբայ ելած՝ յանկարծ յետս կոչուեցաւ, Հայաստանի մէջ Հռոմայեցւոց դէմ զինուորական գործողութեանց մասնակցելու¹:

Այսպէս անցաւ 70-ական թուականը, առանց Հայոց կողմէ դիմադրական ոեւէ քայլ առնուած ըլլալու: Եթէ Տիգրան, իւր ինքնահաւանամբարտաւանութեամբն, իրեն խորհրդածուութեան կարեւոր ու մեծ խնդիր համարած էր գիտնալ, թէ Հռոմայեցիք Եփեսոս պիտի մնան, թէ՛ առանց ասիացի գունդերու հետ զարնուելու Յունաստան անցած են² — Միհրդատ սակայն, իւր ցարդ տեսած տխուր փորձերէն զգաստացած, աւելի խոհեմ ու աւելի խորագէտ պէտք էր եղած ըլլալ, եւ միտ չդնել Տիգրանի այս անմիտ ու արտառոց խորհրդածութեանց: Հետեւաբար, շատ դժուար է մեկնել թէ ինչ պատճառաւ պաշտպանութեան, կամ ճիշդ եւս՝ նախազգուշութեան — գոնէ գոհացուցիչ չափով մը — միջոցներուն վրայ չէր պնդած Միհրդատ: Գուցէ թերեւս ինքն ալ Լուկուլոսի արագ արագ գործի ձեռնարկելուն վրայ կը տարակուսէր, որովհետեւ ոչ իւր իսկ անոր վրայ տարած յաղթանակները ոչ թէ գոռ ճակատներու մէջ, այլ վարանքով ու սովամահութեամբ միայն շահուած յաղթանակներ եղած էին:

Երբ սակայն Լուկուլոսի Հայաստան մտած ըլլալուն լուրը հասաւ, շատ ուշ էր արդէն: Առաջին գուժկանը որ այս բօթը բերել համարձակած էր Տիգրանի՝ կախաղանով քաւեց իր յանցանքը, որովհետեւ Տիգրան կասկածեցաւ որ բօթաբերին դիտաւորութիւնն էր այսու իւր հպատակներն իրեն դէմ ապստամբեցնել³: Այս

կերպով ահա դարձեալ շատ մը թանկագին ժամեր ընդվայր կորսուեցան: Ի վերջոյ սակայն, Միհրդատը, Արքայից արքային սիրելին, իւր անձը սրտապնդելով՝ երբ Տիգրանի զգացուց մօտալուտ վտանգը, հազիւ թէ կարելի եղաւ 3000 ձիաւոր⁴ եւ աւելի մեծ թուով հետեւակ զինուոր յառաջացող թշնամոյն վրայ նետել: Հայակոյտ զօրաց հրամանատարութիւնը յանձնեց Տիգրան Միհրդատին, որ ինքնին այս տեղեկութիւնը բերած էր իրեն, մեծամիտ ու ինքնավստահ շեշտով մը հրամայելով անոր. «Բեր ինծի Լուկուլոսը կենդանի, իսկ մնացածները ոտքերուդ տակ ջախջախէ անցիր»:

6.

Հայոց առաջին ընդհարումը:

Ճեպընթաց գնացքով Ծոփքն անցնելէ, եւ ճամբաներու ամէն կարգի դժուարութեանց ու արգելքներու յաղթելէ ետքը, հասաւ Լուկուլոս Տիգրիսի դաշտագետներ, ուր սակայն կարող էր, ամէն վայրկեան, թշնամի այրուձի թեթեւազէն գունդերու անակնկալ յարձակումներու ենթարկուիլ: Այս պատճառաւ, արտաքոյ կարգի զգուշութեամբ իւր չուն շարունակեց՝ բանակը յառաջապահ գունդերով պաշտպանած, որպէս զի մի գուցէ խաղաքի միջոցին (ὁὐχ ἐν τῇ πόλει) յանկարծակի կերպով յարձակման ենթարկուի⁵: Այս պարագան արդէն պերճախօս թարկուի⁶: Այս պարագան արդէն պերճախօս կերպով կ'ապացուցանէ թէ Լուկուլոս դաշտագետին մը վրայէն է որ կը քալէր, եւ միանգամայն բացէ ի բաց կը տարամերժէ լեռներու մէջէն փրան-Հանիի վրայով եղած չուի մը ենթադրութիւնը: Որովհետեւ հոն, լեռներու վրայ, թաքնուած մեծ զգուշութեան մը հարկ չկար, եւ թէ անհնար իսկ էր մտածել, որ ձիաւորներու այնպիսի ստուար գունդ մը, որուն կը հրամայէր Միհրդատը, արդիւնաբեր կերպով հոն զինուորական գործողութեան մը ձեռնարկել կարենար:

Այն ինչ հռոմէական բանակն սկսեւ էր ամրացնել իւր բանակետողը, եւ դեռ մասամբ զինուորներն իրենց չուն կը շարունակէին, լուր հասաւ Լուկուլոսի, թէ մօտ կը գտնուի հայ զօրաբաժին մը: Բանակետողի պաշտպանութեան հոգն ինքն անձամբ ստանձնեց գլխաւոր բանակին հետ,

¹ Memnon c. 56.

² Plut. Luc. c. 25.

³ Appian. Mithr. c. 24 եւ Plut. Luc. c. 25. վեր-

ջինս սակայն գուժկանը գլխատուած կը համարի:

⁴ Այս ու հետեւեալ դէպքերուն մասին հմմտ. Plut. Luc. c. 25: Appian. Mithr. c. 84 պատմածին համայն Միհրդատին ընդ ամէնը 2000 ձիաւոր միայն յանձնուած կ'ըլլայ:

⁵ Plut. Luc. c. 25.

կասկածելով որ մի գուցէ մերձակայ վայրերն եւս թշնամի գունդեր գտնուելով՝ յառաջ քան ճակատ յօրինելը, յեղակարծ յարձակման մ'ենթարկուի։ Սեքստիլիոս, իւր տեղակալը, 1600 ձիւսորով եւ նոյնքան (οὐ πολλὰ πλεονεες) լեզեռնականներով ու թեթեւադէններով կանխաւ զոկեց, որպէս զի՝ առանց զարնուելու, մօտէն թշնամոյն դիրքերը հետազօտէ, եւ ի պահանջել հարկին, բանակետդին աւարտման թեւ ու թիկուէք ըլլայ, յարձակման մը պարագային, զայն թիկանց կողմէ պատսպարելով։ Սեքստիլիոս իւր ստացած հրամանին համաձայն շարժեցաւ եւ խուսափեցաւ թշնամոյն ընդհարելէ։ Երբ սակայն Միհրաբարզան Հռոմայեցւոց վրայ յարձակեցաւ, ստիպուեցաւ Սեքստիլիոս ճակատ տալ։ Խառնուրդի միջոցին Միհրաբարզան ինկաւ եւ հայ զօրաբաժինը կատարելապէս քայքայած փախուստի դիմեց, որ միջոցին զինուորներէ շատերը սպաննուեցան։

Այս պարտութեան լուրը հազիւ թէ առաւ Տիգրան, իսկոյն թողուց իւր մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտ, եւ նոյնին հրամանատարութիւնը յանձնեց Մանկէոս զօրավարին։ Իրեն ուղեկցող բոլոր գունդերը կարելի եղածին չափ շուտ համախուսմբ գումարեց, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Ասորիքի կուսակալ՝ Մագադաթէսի — զոր Տիգրան Լուկուլլոսի յարձակման պահուն իւր մտկոյն էր — պահպան զօրագունդերը¹։ Նոր յարձակողականի մը պատրաստութեան համար սակայն ժամանակ չթողուց անոր Լուկուլլոս։ Վերջնոյս նշանաւորագոյն տեղակալները՝ Մուրենա եւ Սեքստիլիոս, հրաման ստացան փութով Տիգրանի վրայ գրոհ տալու։ Սեքստիլիոսի պաշտօնն էր արարական ստուար զօրասունի մը յառաջխաղացութեան առաջին առնուլ, իսկ Մուրենայի յանձնուեցաւ Տիգրանի օգնութեան փութացով զօրագունդերը զարնել։

Երկուքն ալ յաջողութեամբ ի գլուխ հանեցին իրենց յանձնարարուած պաշտօնը։ Սեքստիլիոս յանկարծ յարձակեցաւ Արաբացոց վրայ, երբ անոնք կը պատրաստուէին զակիշ շինել, եւ անոնցմէ շատերը սրախողնակ սպաննեց։ Իսկ Մուրենա Տիգրանի բանակին ետեւէն հետամտելով հասաւ վերջապահաց գունդին, անկոխ ու գժուարագնաց նեղ կիրճի մը մէջ — հաւանականագոյնս կուլպ-սուի կիրճը — ուսկէ անդին բացուող հանդիստ ճանապարհը Հայաստանի ներքնաշխարհը կ'առաջնորդէ։ Տիգրան ու անոր

ուղեկից գունդերը յայտնի գերութենէ մը մահապուր կրցան պրծանիլ, այնու որ իրենց ունեցած բոլոր աղինն ու կահը Հռոմայեցւոց թողուցին, որոնք նոյներու պահպանութեան յատկացուած վերջապահ զինուորները մասամբ սպաննեցին, մասամբ ալ գերի տարին։ Ամէն պարագայի մէջ Միհրաբարզանի գէմ մշուած այս պատերազմը Տիգրանակերտի ըստ բաւականի մօտերը եղած ըլլալու էր, որ Մուրենա՝ քաշուող թշնամին հետապնդելով, այնքան շուտ կրցեր էր անոր հասնիլ։ Այս պարագան արդէն ինքնին ակնհերեւցոյց կու տայ, թէ որ աստիճան անպատրաստ էր Տիգրան հումեական յարձակման մը դիմագրիւ կարենալու։

Գլուխ Բ.

Լուկուլլոս Տիգրանակերտի առջեւ։

1.

Սկիզբն պաշարման քաղաքին։

Այսպիսի զգուշական միջոցներով իր զինուորական կացութիւնը ըստ բաւականի ամուր ու ապահով հիմերու վրայ դնելէ ետքը միայն համարձակեցաւ Լուկուլլոս Տիգրանակերտի վրայ քաշել։ Նա համոզուած էր որ եթէ անգամ մը Հայաստանի մայրաքաղաքը ձեռք անցնէր, ալ այնուհետեւ ճամբան հալածուած պիտի ըլլար իր անդրադոյն ծրագրիներն անաշխատ իրագործելու։ Նախ՝ որովհետեւ Տիգրանակերտը գրաւելով, տիրապետած պիտի ըլլար Հայաստան տանող գլխաւոր ճամբուն, եւ երկրորդ՝ հոն, Տիգրանակերտ կը գտնուէին տակաւին թագաւորին հարձերն ու անոր ամբաւ գանձերը։ Եւ որովհետեւ սմենամեծ ամօթ ու ծանր նախատինք էր ասիացի ինքնակալի մը համար իւր կանանոցին թշնամեաց ձեռք գերի իյնալը, այս իսկ պատճառաւ կը յուսար Լուկուլլոս որ շնչտակի Տիգրանակերտի վրայ քաշելով՝ կերպով մը ստիպած պիտի ըլլար զՏիգրան իւր լեռներէն ուր նա ապաստանած էր ու ամրացած, վար իջնելու՝ սոսկ իւր հարձերն անարգ գերութեան մը ձեռքէն ազատելու հոգէն դրդեալ։ Բաց դաշտի վրայ ճակատելէ չէր խիթար բնաւ Լուկուլլոս, վասն զի քաջ գիտէր նա թէ իւր հռոմայեցի զինուորներն անհամեմատօրէն աւելի բարձր էին թէ իրենց զինուորական կրթութեամբն եւ թէ կորովով, քան Տիգրանի դրօ-

¹ Appian, Syr. e. 49.

նակ մը համախմբելով՝ դէպի Տիգրանակերտ սկսած էր յառաջանալ, Լուկուլլոսի հետ զարնուելու։ Սակայն Մեմնոնի խօսքերէն բացայայտ կը հասկըցուի, որ այս արշաւանքը շատ աւելի յառաջ տեղի ունեցած ըլլալու էր, ինչ որ շատ ալ բնական էր։ Անհաւանական չէ նմանապէս ենթադրել, թէ Տիգրան իւր այս խելակորոյս փախուստի միջոցին մտաբերած ըլլայ ազատել նաեւ իւր կանանոցն ու իւր գանձերուն գոնէ մէկ մասը, եւ իւր այս խորհուրդն իսկոյն գործադրել տուած՝ քանի որ առ այդ վախճան ունէր դեռ եւս իւր տրամադրութեան տակ բաւականաչափ զինուոր։ Եթէ ձգձգուէր գործն, ու դանդաղէր նոյնին գործադրութիւնը, այնուհետեւ անագան եղած պիտի ըլլար հռոմէական լեգէոնները ճիւղքելու ոճէ փորձ. նամանաւանդ եթէ անգամ մը այս վերջիններն իրենց պաշարման բոլոր գործողութիւններն աւարտելով, քաղաքը խիստ պաշարման տակ առած նստած ըլլային։ Այս պարագան ինքնին բաւ է կարծեմ, զմեզ կատարելապէս համոզելու, որ հայ հծծելագունդին այս յանդուգն արշաւը տեղի ունեցած կրնար ըլլալ քաղաքին պաշարման ձեռնարկուելէ շատ քիչ յետոյ միայն։

Ի հարկէ, այսպիսի ձախողանք մը չէր կարող վեհերոտել Լուկուլլոսի աննկուն ոգին։ Նա իսկոյն հրամայեց աջալուրջ զգուշութեամբ քաղաքն ամէն կողմէ ամենախիստ կերպով պաշարել։ Թէեւ պարիսպներէն դուրս գտնուող մերձավայրերն ու արքունի շէնքերն առանց կռիւի գրաւուեցան, սակայն Տիգրանակերտի բերդապահ գունդերը յամառօրէն պաշտպանեցին քաղաքը Հռոմայեցւոց դէմ, որոնք ահաւոր կորուստներ ունեցան, գլխաւորաբար, կորովաձիգ հայ աղեղնաւորներու շեշտակի արձակած նետերէն։ Մեծ եղաւ նմանապէս անոնց նիւթական փնտր, երբ հայ բերդապահ գունդերու հրամանատարը, Մանկէոս, հրամայեց պաշարման մեքենաներու վրայ հրածորան կպրաձիւթ տեղացընել. աւերիչ ու սոսկալի նիւթ մը, որ մինչեւ նոյն ատեն անծանօթ էր Հռոմայեցւոց։ Երբ հռոմայեցի զինուորները գերմարդկային ճիգեր թափելով հրակէզ մեքենաները փրկել ուղեցին, տեսան որ անհնար է այդ նիւթով վարակուած առարկաները հրոյ աւերումէն ազատել¹։ Պաշարման կռիւներն այսպէս երկուստեք եւս անհնարին սաստկութեամբ շարունակուեցան. ի վերջոյ, սակայն, կ'երեւի թէ Լուկուլլոս, յառաջ քան

օժանդակ զօրագունդերու ժամանումը, կրցած ըլլալու է քանի մը զինուորական յաջողութիւններ ձեռք բերել, որ պաշարիչ գունդերը յաջողեր են սանդուղներով քաղաքին պարիսպները վերելակել, ու պատնէշներու ծնօտներն ու թաքստոցները քանդելով՝ հոն բարձրահայեաց դիրքի մը տիրանալ¹։

2.

Ջորաշարժ արքայական բանակին։ Լուկուլլոս պատերազմական խորհուրդ կը գումարէ։

Մինչ Տիգրանակերտ պաշարիչներու բուռն յարձակումներուն դէմ ինքզինքն այսպէս դիւցազնաբար կը պաշտպանէր, անդին Տիգրան Հայաստանի ներսերը՝ նոր զօրաժողով ընելով՝ հսկայ բանակ մըն էր կազմած, բնականաբար, այս նորակազմ բանակը, յամենայն դէպս, Տիգրանակերտէ ոչ շատ հեռի միջավայր մը կենդրոնացած ըլլալու էր, ինչու որ, այդպիսի մեքանակի մը համար — ինչպիսի եղած են միշտ ստիական բանակները — արտաքոյ կարգադրութիւն գործողութիւն մը եղած պիտի ըլլար Հայաստանի լեռնաշղթաներուն յարաբերաբար նեղ եւ անձուկ արահետներէն յառաջ խաղալը։ Այս պատճառաւ Տիգրանի յահն արդէն այնպէս կը պահանջէր, որ զօրաժողովը ըստ կարի թըշնամոյն մօտերը, մեծատարած ու պտղառատ դաշտագետնի մը վրայ համախումբ գումարուէր, ուր նաեւ կարելի ըլլար, մեծ զիւրութեամբ, այսպիսի մեծահանդէս բանակ մը պարենաւորել։

Արդարեւ, Տիգրանակերտէ դէպի հիւսիս-չորս հինգ օրուան (շուրջ 100 քմ.) հեռաւորութեան մը վրայ կը տարածուի 75 քմ. երկայնութեամբ ու 10է մինչեւ 15 քմ. լայնութեամբ Մշոյ ընդարձակ դաշտագետինը, որուն մէջէն կը հոսէ Մեղրագետը (թրք. Կարասու), Տելեբոսս՝ Քսենոփոնի։ Սոյն հարթավայրը կարծես բնականէն ստեղծուած ըլլայ այսպիսի հսկայ զօրաբանակներ իւր վրայ համախմբելու ու զանոնք հոն, տեղւոյն վրայ, պարենաւորելու համար։ Այս վայրը մատնանշելով ըսած էր արդէն Նիբերտ², թէ հոս միայն եւ ոչ այլուր կարող էր Տիգրան իւր բանակները համախմբած ըլլալ։ Անհիմն է, հետեւաբար, Գարագաշանի³ ենթադրութիւնը, թէ Տիգրան իւր զօրքը վանայ բարձրաւանդակին վրայ կը

¹ Sallustius, frgm. 63:

² Akad. d. Wissenschaften u. Hermes IX, S. 137.

³ Անդ 143:

¹ Xiphilinos = Cassius Dio frgm. 178, 2: Հմմտ. նաեւ Sallust. IV. frgm. 61—62:

Լուկուլոս սակայն ոչ միայն եւ ոչ միւսին յայտնած կարծեաց կատարելապէս թեր էր ելած. այլ ամենուն գաղափարը լսելէ յետոյ, անսովոր յանդգնութեամբ մը վճռեց, առանց ամենեւին պաշարումը բառնալու, թշնամւոյն վրայ խոյանալ, ու չթողուլ որ ան Բատման-սու գետէն ասդին անցնի: Իւր զօրավարներէն Մուրենան 6000 լեգէոնականներով Տիգրանականերտի առջեւ թողուց. այս սակայն աւելի հսկողութեան, քան թէ այդպիսի հսկայ քաղաք մը պաշարման տակ պահելու համար էր. ինչ որ, ի հարկէ, նկատի առնելով գունդին սակաւածնութիւնը, յաջողութեան ամենագոյն երաշխիք մ'իսկ չէր կարող ներշնչել: Իսկ ինքը, Լուկուլոս, Տիգրանի վրայ քաղց մնացած բանակով՝ 10.000 հետեւակազօրով (= 24 վաշտ), որ է ըսել՝ Վալերիանեան մարտընտիր լեգէոնականներով եւ դեռ ուրիշ 4 վաշտերով, որոնց վրայ աւելցան նաեւ բովանդակ այրուծին՝ ընդ ամենը 3000 հեծեալ, եւ 1000 թեթեւադէպ աղեղնաւոր ու պարսաւոր:

3.

Ուազմադաշտը:

Այս ճակատամարտի մասին մեր մտքին մէջ յստակ գաղափար մը կազմելու համար, պէտք ենք հոս հաւատարմութենէ պատկերացընել ուղեմագաշտին իսկական դիրքն ու հանգամանքը: Պլուտարքոս է միայն, որ այս ճակատամարտը խղճամիտ հաւատարմութեամբ կը նկարագրէ: Թէ պատմագրիս սոյն ճակատամարտին, ու անոր այլեւայլ պարագաներու մասին տուած բոլոր վկայութիւնքը՝ այժմեան Ֆարկին-սու եւ Բատման-սու գետերու գետախառնուելին կից տարածուող դաշտագետին դիրքին ըստ ամենայնի կը պատշաճին, զայդ արդէն փաստացիօրէն ապացուցած է Բելք¹: Հոս ես պիտի շատանամ անոր ընդարձակ տեղեկագրին միմիայն մեր այս նիւթին հայող հատուածէն փոքրիկ յառաջբերութիւն մ'ընելով, որուն միջոցաւ մեք պիտի կարենանք ստուերագրի՞ծ-բարոյէս մը մեր մտքին մէջ յօրինել, ու ճակատամարտի ընթացքին հետեւիլ: Սոյն հատուածին մի քանի մասերը միայն կը ճատելով հոս զայն յառաջ կը բերեմ նշմուլութեամբ:

«Ֆարկին-սու լայնանիստ ձորէն հանդարտ գնացքով դէպի հարաւ վար իջնելով՝ 20 քլմ. ճամբայ կորելէ յետոյ, կը հասնինք մեծ ու

ընդարձակ դաշտ մը — ջրաշատ Բատման-սուի ոռոգած դաշտագետինը, որ կը սկսի մեր գտնուած տեղէն գրեթէ 20 քլմ. հեռուն ձգուած մեծ կամուրջի մը տակէն, ու դէպի հարաւ 12—15 քլմ. կը շարունակուի, եւ յետոյ կը վերջանայ: Անոր լայնութիւնը 1—3 քիլոմետրի միջեւ կը տարուբերի: Ֆարկին-ձորի երկարութեանը մեր ճամբան շարունակելով, 5 քլմ. յետոյ, կը հասնինք գետանկողնոյն եղբարաշտը...

...Դա հիանալի հարթավայր մըն է, առանց ճեւէ ելեւէջքի, ու այնքան ընդարձակ, որ կարելի է հոն բանակետող հաստատել յաճախագունդ բանակի մը:

Իսկ Լուկուլոսի... անցնելիք գետը Բատման-սուն է, որ 30, 40 եւ մինչեւ 50 մետր լայնութեամբ, հանդարտ ու անշշուկ, սակայն միշտ սրընթաց, իւր յորդառատ ջուրերը՝ իրմէ զգալիօրէն աւելի փոքր Դիարքեկրի գետը կը թափէ...

Եզրարձաններու վկայութեանը համաձայն, Փետրուարի վերջերէն սկսելով մինչեւ գրեթէ Մայիսի վերջերը, Բատման-սու հունելի չէ. այս շրջանէն յետոյ, կարելի է անոր շատ մը կողմերէն կամուրջին թէ վերին եւ թէ ստորին մասերէն, անցնիլ. ի բաց առեալ, ի հարկէ, եթէ լեռներու վրայ այնքան առատ անձրեւ տեղացած ըլլայ, որ, գետայարոյցքի պատճառաւ, անհնար ըլլայ 1—3 օր գետէն անցնիլ: Գետին ջուրը սովորաբար ձիւրու մինչեւ ծունկերը կը հասնի, կ'ըսեն տեղացիք: Ամէն պարագայի մէջ, սակայն, գետին լայն մասերէն շատ դիւրաւ կարելի է անցնիլ, առանց ճեւէ դժուարութեան...

Այս հարթավայրին ճիշդ դէմը մեծ սարահարթ մը կը բարձրանայ, որ դէպ արեւմուտք երկարելով, սարահարթին ստորոտէն գրեթէ 5—6 քլմ. անդին, Բատման-սուի եզերքը ըստ բաւականի սեպ դարաւանդներով կը վերջանայ. մինչդեռ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ ան աստիճանաբար ու կամաց կամաց դէպի գետ կը խոնարհի, եւ — ինչ որ մտադրութեան արժանի է — գետեղին մօտ քանի մը ցած բլրակներէ բոլորուած: Հոս վերը ուրեմն, այս մեղմ զառիթափին վրայ էր որ բանակեցուցած էր իւր մեծ բանակը Տիգրան, որ՝ գրեթէ 150—200 մետր յարաբերական բարձրութիւն ունեցող այս կէտէն, կարող էր տեսնել Տիգրանականերտն ու պաշարիչ բանակին վրանները: Պաշարուողներն եւս կարող էին տեսնել զՏիգրան. վասն զի այս կէտէն որոշ կը տեսնուին այդ կողմերն ամբողջ, սարահարթը, մեղմ զառիթափը, Բատման-սուն ու դաշտագետինը գլխովին:

¹ Zeitschrift für Ethnologie, 1899, S. 272 ff.

Ուղղակի այս տեղում վրայ, բառման-սու-
կես, որ մինչև ցարդ հիւսիս-հարաւ ուղղու-
թեամբ կ'ընթանար, յանկարծ մանուածապատ
շրջանով մը կը խոտորի դէպ արեւմուտք, ինչ
որ ներկայիս 35⁰ դարձուածք մը ցոյց կու տայ.
մինչդեռ գետիս նախապէս ունեցած առլեփ
կզրներու ուղղութենէն դատելով, նա պէտք էր
երբեմն շուրջ 5⁰ 6⁰ եղած ըլլալ, ի հարկէ,
մերձաւորապէս 12 քլմ. երկայնութեան մը
վրայ, որմէ յետոյ դարձեալ գրեթէ հարաւային
ուղղութեամբ իւր ընթացքը մինչև գետախառ-
նունք կը շարունակէ:

...Ե. յիշեալ մեղմ զառիթափին ու գետին
մերձակայ ըլլակներու երկու կողմը կը գտնուի
փոքրիկ դաշտահարթ մը եւս: Հիւսիս, Լուկուլուսի
բանակետին մօտ, արեւմտեան կզրադաշտը
4—5 մետր, իսկ արեւելեանը 3—4 մետր սեպ
գետափով կը հակի դէպի գետ:

Այսչափս երկրին նկարագրութեանը մա-
սին: Հոս ուրեմն, այս գետին վրայ տեղի պիտի
ունենար 6 Հոկտեմբեր 69ին (ն. ք. ք.) այն
համալուար մեծ ճակատամարտը, որ Հայոց
մայրաքաղաքին մօտերը մղուած ըլլալուն՝ Տի-
գրանակերտի ճակատամարտը կոչուեցաւ, զոր
Մոմսէն՝ Հուռայ մը կը պատերազմէրու պատմու-
թեան ամենափայլուն էջերէն մին կը համարի¹:

(Շարունակելի):

Հ. Գ. ԳԱՐԱՄԺՆԻԱՆ

ԼԵԶՈՒԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵԹԻՏԵՐԷՆԻ ՀԵՏ

(Նստատ մը Հեթիտ եւ Հայ բառաքննութեան):

Ստորեւ կը փորձենք համեմատել Հայերէնի
հետ մի քանի հեթ. բառեր (բառարմատներ), որոնց
մասին Prof. Hrozný իր դասախօսութեանց ըն-
թացքին եւ գործնական հրահանգի ժամանակ
մանրամասնօրէն խօսած է:

1. Հեթ. *lukat*, *luk-at* բառը որ «այդ, ա-
րեւածագի ատենը, առաւօտ, յառաջարձակ աղօտ
լոյս» եւ այլն կը նշանակէ, խառնաշուրջի (արդի Բո-
ղոքէյի) արքայական գիւանատան մէջ գտնուած
բեւեռագիր բնագիրներուն վրայ յաճախ գործա-

ծուած է: Keilschrifttexte aus Boghazköi (հա-
մառ. KBO) ուսումնասիրութիւն Ե. արակին, 29 էջին
մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ նախադասութեան.
ma-an lu-uk-kat-a ilu UD-us-kan u-up-zi,
զոր Sommer այսպէս կը թարգմանէ. Wenn
am nächsten Tage die Sonne aufgeht [Licht
wird] («Եթէ յաջորդ օրը արեւը ծագի [լուս-
նայ, լոյս ըլլայ]»): Այս հեթ. *lukat* (*lu-uk-kat-a*)
բառին նախնական իմաստը «լոյս, լուսն, ա-
րեւ» է, որ ժամանակի ընթացքին նաեւ «ա-
ռաւօտ, արեւածագ» կամ «լուսնածագ, իմաստ առած
է: Առաւօտ եւ լոյս բառերու մէջ եղած իմաստի
տարբերութիւնը արդէն այնքան շատ մեծ չէ. օր.
համար գերմանացին *guten Morgen* («բարի
առաւօտ»), անգղիացին *good morning* («բարի
առաւօտ») կ'ըսէ առաւօտուն, իսկ չեխը *dobré
jitra* («բարի արշալոյս») եւ հայը «բարի լոյս» կամ
գաւառաբարբառով «բարի լուս» կ'ըսէ: Հեթ.
lukat «լոյս, առաւօտ, արեւածագ, լուսածագ»
բառը թէ իմաստով եւ թէ ձայնական օրէնքով կը
համապատասխանէ հնդեւրոպ. *loukto*, գոթ. *liuh*,
հինդ. *Licht*, լատ. *luceo*, յուն. *λεωξος*, պալ. *luča*
եւ հայ. *լոյս* կամ *լուս* բառին: Հնդեւրոպ. *li*, *k*
տառը հայերէնի մէջ *u* կու տայ: Հեթիտերէնը
կենտում-լեզու (*Centum-Sprache*) մը ըլլալով
իր հագագայինները պահած է, մինչդեռ սատեմ-
եր հագագայինները (Satem-Sprache, իրան., սկր., հայ.,
լեզուները) *qu*, *gu*, *ku*, *gu*, *gh* տառերը առ-
ջատարակ *s* (*u*)ի կամ *u*ի պէս հնչուող տառերու
վերածած են: Ըստ Hübschmannի (հմտ. Ar-
menische Etymologie, էջ 353) հայ. *լոյս* բառը
հնդեւրոպ. **loukto* եւ լուսին բառը **loukto* *eno* ձեւե-
րուն կը համապատասխանէ: Հետեւաբար լուսին
բառը *լոյս* բառէն ածանցուած է եւ հաւանաբար
հին ածական մըն է, -ին ածանցի յաւելումով: Եւստ
մը գոյականներէ հայերէնի մէջ -ին մասնիկով
ածական կը շինուի. օր. համար մութ-մթին, խա-
ւար-խաւարին, խոր-խորին, աղքատ-աղքատին եւ
այլն: Այս հայ. յետադաս -ին ածանցը ունի նաեւ
ուրիշ հնդեւրոպ. լեզուներու մէջ իր ներկայացու-
ցիւն օր. համար գոթ. *qins*, *qino* «կին» գոյականին
ածական է *qin-in-s*, *qinins* «կնային, կանացի,
կնաբարոյ, իգական» հոս անցողակի պէտք է յի-
շել, որ գոթ. -s (*qin-in-s*) տառը ածականակերտ
յետադաս -ին մասնիկին հետ որ եւ է կապ չունի,
այլ ընկ ուղղականի նշան է եւ հնդեւրոպ. -os
(*dhogh-os* «այրող, օր») եւ նախագերմ. -az (*dag-*
az «օր») վերջաւորութեան կը համապատասխանէ:
Սլաւական լեզուներն ալ ունին այս -in ածանցը,
որով գոյականներէ ածական կը շինուի օր. համար
սլաւ. *silā* «ոյժ, զօրութիւն» գոյականին
ածականը *silēno* < **silino* «ուժեղ, զօրաւոր»
tēma «մութ, խաւար», *tēmno* < **timino* «մթին,
խաւարին» կ'ըլլայ: Չեխերէն *matka* «մայր» գոյա-
կանին ածականը *matč-in* (*k > č*), *sestra* «քոյր»
գոյականին *sestr-in* (*r > š*) կ'ըլլայ: Հնդեւրոպ. մի
գոյականներու մէջ ածականակերտ այս -in մաս-
նիկը ընդհանրապէս առանց յօդակապի *Thema-*
vokal) գոյականներու կը կցուի, ինչպէս մէջ բե-
րուած օրինակները կը ցուցնեն, սակայն այսպիսի

¹ Römische Geschichte III, S. 70.